

Magyarország a tizennyolcadik századi francia enciklopédia-irodalomban

Az államalapítás ténye a magyarságot az európai közösséghez kapcsolta és szükségszerűen sorsa részesévé avatta. Az együvértartozás természetesen különböző módon nyilatkozott meg a történelem folyamán s nem mindig jelentkezett a történeti tudat teljes fényében. Azonban a népeket összefűző világnézeti szálak, a politikai egymásrautaltság vagy érdekek harca, az európai művelődés nemzeteket összepántoló hatása, az azonos világkép és izlésáramlat, országok gazdasági jelentősége — egyszóval a történelemalkotó politikai szellemi és gazdasági tényezők egyre tudatosabb állásfoglalásra kényszerítették a nemzeteket egymás megítélésében. A közvélemény felfogása, hangulata, történelmi ismerete igen jellemzően mutat rá erre az állásfoglalásra. A nemzetek fejlődésére oly nagyhatású külpolitika fontosságának a felismerése¹ hívja föl az államügyek irányítói figyelmét már a XVII. században a hazai és külföldi közvélemény alakulásának a történeti jelentőségére. A nemzet hangulatának, véleményalakításának irányítására fontos eszköz, a sajtóirodalom a XVII. században kezdi meg egyre nélkülözhetetlenebb hivatását s a közvélemény informálása az érdekelt nemzetek jelentőséget nyert feladatává lesz. A magyarság európatörténeti szerepének, értékének és jelentőségének külföldi megítéléséből s a kialakult vélemény hatalmas irodalmából elemezhető ki az a magyar nemzetkép, amelyben az európai nemzetek történeti tudatának s bizonyos mértékben a magyarság történelmi önismeretének is a megnyilatkozását láthatjuk.

A magyar nemzetkép alakulásának története tehát nemcsak a magyar sorstörténetnek válhat jelentős fejezetévé, hanem az európai történelmi tudat fejlődésrajzához is szállíthat adatokat.

Annak a hatalmas írásos hagyománynak, amely a magyar nemzetkép történetének a megírásához szolgál forrásul, természetesen csak kis részét teszi a XVIII. sz.-i enciklopédia-irodalom. Az enciklopédiák műfaji alapvonásából és művelődéstörténeti szerepéből következik, hogy magyarvonatkozású anyagának jelentőséget nem a felfogás eredetisége, hanem a francia és bizonyos tekintet-

¹ Hóman—Szekfü: Magyar történet VI. k. 6. l.

ben az európai tudományos irodalom Magyarországra vonatkozó ismeretének, felfogásának sokszor visszhangszerű — adatokba vagy rövid összefoglalásokba foglalt — kifejezése és ennek a gyakran hiányos vagy homályos képnek a népszerűsítése ad.

Az enciklopédia-irodalom és magyarvontatozású forrásai.

A XVIII. sz.-i enciklopédiáknak, vagy más néven szótáraknak, a mai lexikonok beszédesebb őseinek felfogásalakító, ismeret-közlő szerepe köztudomású. A műfaj a racionalizmus századáé, gyökerei azonban a humanista tudományosság talajába nyúlnak. Az ismeretek gyűjtése, összefoglalása, rendszerezése a renaissance-kor emberének a valósággal szemben ébredt lelkes érdeklődéséből következett. A francia humanista tudós-család egyik tagja, Charles Estienne 1566-ban adta ki a renaissance-ember igényeinek a kielégítésére szánt szótárát, amely megkezdte a humanista nyomtatványok európai körútját, 1670-ben egy angol humanista, Nicholas Lloyd újranyomatta Oxfordban, hogy aztán megint csak francia földre kerüljön s alapul szolgáljon Moréri 1674-ben Lyonban megjelent szótárának, az első franciayelvű enciklopédiának.² Estienne szótárának a története példázza a többi XVI—XVII. sz.-i latinnelvű tudományos enciklopédia sorsát is. A humanista tudományos világ és a latin nyelv biztosította a szótáriródalom európaiságát. A tudomány eredményeinek s az ismereteknek e népszerű gyűjteményei természetesen anyagukban és formájukban, valamint szellemükben közösek voltak.

A latin nyelvnek a szótárakból való száműzése a XVII. sz. második felében korántsem jelentette a felfogás, a szellem gyors — különösen nem a gyökeres megmáslását. Baudrand szótárának az első kiadása latin s ebből készül a francia fordítás,³ Bayle szótárát angolra is lefordítják,⁴ a Diderot-féle enciklopédia az angol Ephraim Chambers szótárán alapszik⁵ s az Yverdunben kiadott enciklopédia pedig Diderot szempontjait és szótártervét veszi át, de — amint az előszó az európaiság biztosítására kiemeli — a „nemzeti vonatkozású cikkek“ mellőzésével.⁶ A humanista szótárak nemzetközi elterjedtsége hagyományként szállt a franciayelvű szótárakra, amelyeknek európai olvasottságát biztosította a külföldre került hugenotta tudósok széleskörű munkája és a francia nyelvnek a XVIII. sz.-i diadalmas pályafutása.⁷ A szótárak nemcsak a francia haza olvasóközönségének szólnak, hanem a francia műveltségű

² Le grand dictionnaire historique. Lyon, 1674. v.

³ Baudrand: (Mich.—Ant.) Dictionnaire géogr. et hist. Paris. 1705, 2. v. Első kiad. 1682.

⁴ Chauffepié: Nouveau dict. hist. et crit. 1750—56. 4 v. in fol. Préf.

⁵ Diderot et D'Alembert: Encyclopédie. 1751—1780. 35 vol. Disc. prél.

⁶ Féllice: Encyclopédie... Yverdun 1770—1780. 58 v. in 4. Préf.

⁷ Baranyai Zoltán: A francia nyelv és műveltség Magyarországon — XVIII. sz. Budapest, 1920. 7. l.

egész akkori Európának. Nem mindig a francia érdekek szócsövei, hiszen Augsburgban Habsburg-szellemű, Amsterdamban a hugenotta emigráció felfogását tükröző, Yverdunban is más állásfoglalású szótárakat adnak ki.

A XVIII. század, amelynek emberét a józan ész mámore és bizakvása hajtja az ismeretszerzésre, a szótárak igazi aranykorának mutatkozott. Az előző századok leple alatt nőtt, terebélyesedett racionalizmus beoltotta a kor emberébe a világ empirikus megismerésének és felmérésének a vágyát. A Diderot-féle enciklopédia az ismerettöredékek halmazára építi a tudományok rendszerét s ennek fölébe helyezi a XVIII. század racionalista filozófiáját.⁸ A „világosság és tudás”⁹ századának legfontosabb közvéleményalakító, műveltségterjesztő eszközévé lett az enciklopédia s a kor embere saját igényeinek a kielégítését látja a szótárlapozásban. E mellett bizonyít az enciklopédiák nagy népszerűsége, az új kiadások egész sora, az előszavak lelkesedése. A tudós szótárszerzők az olvasóközönség követelésének és tanítószenvédélyüknek akarnak szolgálni, amikor folytonosan bővítenek, javítanak; ígérik, hogy az ismeretek útvesztőjében vezérfonalak,¹⁰ gyakorlati hasznúak¹¹ lesznek, az ismeretek teljességére¹² törekszenek és az elme gazdagítása mellett a szívet is kielégítik.¹³ Így váltak a szótárak — írja az egyik szerző — a kor „egyedüli tanácsadóivá és tanítómestereivé”.¹⁴ A század közepe táján gomba módra megsaporodnak, felölelik a XVIII. sz.-i ember egész érdeklődési körét: a földműveléstől, a szekták történetétől a művészetek enciklopédikus összefoglalásáig. A csatákat, híres asszonyok történeteit, adomákat abc rendbe szedik, az udvari embernek is megvan a maga enciklopédiája s az ifjúságnak szánt ismereteket is a XVIII. század tankönyvébe, a szótárba foglalják. Így lesznek az enciklopédiák összekötő kapcsok a XVI—XVII. században még szűkebb körű, a XVIII. sz.-ban már megnövekedett humanista kultúrájú tudós világ és az olvasótömegek között. S az egyre szélesbülő olvasótábor a szótáraktól a korszerű kérdésekről, egykorú eseményekről beszámolót, felfogásának megerősítését, érdekeinek alátámasztását, érzelmvilágának és izlésének anyagot, világnézetének és nemzeti aspirációinak kielégülést kér. Az enciklopédia mindezt boldogan vállalta magára, mert a tudós szerző is kora embere, tudományossága amúgy sem mondott ellene vallási meggyőződése kérelhetetlen szigorának és az aktualitások ingerének sem tud, eszébe sem juthat ellenállni.

⁸ Diderot id. m. Disc. prél.

⁹ Augustin Roux: Nouvelle Encyclopédie portative. Paris. 1766. 2. v. Préf.

¹⁰ Roux: id. m. Préf.

¹¹ Encyclopédie méthodique. Paris. 1782—1832. 166. v. Préf. Diderot id. m. Disc. prél.

¹² Thomas Corneille: Dictionnaire universel géogr. et hist. Paris. 1708. Préf. 3 v

¹³ Dictionnaire de recherches historiques et philosophiques. 1. v. 1774. Avant-Propos.

¹⁴ J. B. Durey de Noinville: Table alphabétique des dict. Paris 1758. Préf.

Igy keveredett el a szótárirodalomban a tudományos törekvés a publicisztikai célzattal. A jelen vagy a közelmúlt nyugtalanító eseményei sokszor épen úgy frissen kerülnek a szótárszerző tolla alá, mint az ujságokba. Bayle, aki a *Mercure hist. et polit.* munkatársa volt az 1686. és a következő években, Akakia francia diplomata erdélyi tevékenységére s ennek sajtóvisszhangjára úgy utal, mint az egykorú szótárolvasó számára is közismert tényre,¹⁵ Baudrand XVIII. sz. eleji szótára a Rákóczi-féle felkelésre megjegyzi, hogy „a jövő megmutatja vállalkozásuk sikerét”.¹⁶ Ugyancsak Bayle a XVII. századvégi erdélyi eseményeket a szótár írása közben is figyelemmel kíséri.¹⁷ Az is megtörténik, hogy az ujság az egykorú eseményekről készült beszámolóhoz forrásul használja fel a szótárt. Így vett át — Bayle szerint „kétségtelenül” — a *Mercure historique et polit.* szerzője az 1690. márciusi számba Moréritől Apafi származására vonatkozó adatot. Szatmár körülzárásának, majd az ostrom abbahagyásának s Apafi serege visszavonulásának történetét ugyancsak a *Mercure hist. et polit.* a *Histoire des troubles de Hongrie*-ből „másolta híven”.¹⁸

A XVIII. századi enciklopédikus irodalom rajzához hozzátartozik a szótártudósok közötti heves polémia a pártatlanság és tudományos módszeresség, valamint világnézeti felfogás helyessége kérdéseiben. A kor tudományos irodalmának bűne a szubjektivitás, „az egyoldalú felekezeti és pártszempont”¹⁹ s a kor tudósainak valósulást követelő ideálja a kutatásban a kritika, az adatok lejegyzésében a pontosság és a tények referálásában a tárgyilagosság. Ez a két pólus jelzi a forráskritika problémájának a súlyosságát s a vallási és politikai meggyőződésnek a tudós véleményén átsütő izzását.

Szemben áll Bayle, „a deizmus és pyrrhonizmus legveszedelmesebb apostola”,²⁰ Joly, Prosper Marchand, Chauffepié — egyszóval a hugenotta szótártudósok csoportja a francia nemzeti érdekek szótáraival, tárgyilagossabbnak érzi magát az yverduni enciklopédia szerzője, Felice Diderot-éknál, mert sem az állam, sem a vallás érdeke nem korlátozzák a véleménynyilvánításban,²¹ a franciaországi szótárak a „bölcseiség és a mérséklet” hiányával vádolják a Habsburg politikai érdekek és a katolikus vallás ügyét nagy buzgalommal szolgáló Fellt, aki viszont Diderot enciklopédiájában és Barral szótárában talál egyoldalúságot, illetve a történeti igaz-

¹⁵ Bayle: *Dictionnaire historique et critique*. 1730. 5 v. Akakia. (Első kiadás 1696.)

¹⁶ Baudrand id. m. Hongrie.

¹⁷ Bayle id. m. Apafi.

¹⁸ Bayle id. m. Apafi.

¹⁹ Hóman B.: *Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII-ik században*. Budapest, 1920. 5 l.

²⁰ Bonnegarde: *Dictionnaire historique et critique*. Lyon. 4 v. 1771. Préf.

²¹ Felice: id. m. Préf.

ság békés kutatását gátló entuziazmust.²² A polémia szenvedélye behatol a szótárak módszerességére és tudományos készültségére vonatkozó bírálatokba is. Bayle Léváról csak azért ír pár sort, hogy kijavítsa Morérinek a város történelmével kapcsolatos „két vaskos tévedését”.²³ Feller az „enciklopédisták nevetséges félreértését” helyesbíti a Cinq-Eglises (Pécs) városnév helyes értelmezésével.²⁴

A történeti igazság utáni vágy, a tudományos komolyság és módszeresség tisztelete fokozatosan emeli ki a tudóst a polémiák világából s a bevezetések soraiban a tárgyilagos kritika jeleit is megtalálhatjuk. A különben vallási és politikai felfogás parancsa alatt író Feller tiltakozik a „történetírás szent jogainak”, a tények hű feltárásának a korlátozása ellen.²⁵ Chauffepié is önérzetesen írja, hogy szótárából kiküszöbölte a „személyeskedő disputákat”.²⁶ Joly, Bayle szótárhagyományainak másik örököse és kritikusa követeli a szövegmagyarázatot és forráskritikát.²⁷

A tudományos munka elmélyítését célzó XVIII. sz.-i kritikai szempontok jelentőségét nem homályosítja el a támadott szótárszerzők érvekben szegényes mentegetőzése: „a szótárak sohasem lehetnek pontosak”.²⁸ A munka tudományos komolyságának érvényt szerző szellem diadalát nem akadályozhatták az enciklopédiák magyarvonatkozású anyagában megragadt s szótárakról-szótárakra hagyományozott tévedések sem — mint pl. Morérinél és az azt másoló szótáraknál az az adat, hogy Szent István 1020-ban II. Henrik-től kapott koronát,²⁹ vagy a Szatmárt ostromló János Zsigmondnak az azonosítása Zsigmond lengyel királlyal³⁰ s Fr. de la Croix-nak, a Dict. historique des sièges³¹ szerzőjének tévedése, aki az 1566-iki szigetvári hősi kirohanás helyett kapitulációról tud.

Ez a háttére a XVIII. századi szótárközlések alapján megrajzolható magyar nemzetképnek, amelynek a kialakításában szerephez jut az európai tudományos irodalom, a magyar történeti tudat, a francia érdekek szolgálatában álló s a nemzet hivatástudatának, nemzeti büszkeségének is kifejezést adó egykorú történetírás, a kortárs vallási és egyre bővülő gazdasági szemlélete, érdeklődésvilága.

Ritkán kísérli meg a szótár azt, hogy egységes szempontú összefoglaló képet adjon olvasóinak Magyarországról. Az enciklopédia adattöredékeinek a teljes megvilágítását valójában az a hatal-

²² Feller (François—Xavier): Dictionnaire historique. Augsbourg. 1781. 6 v. Préf.

²³ Bayle id. m. Leuwentz.

²⁴ Feller id. m. Janus Pannonius.

²⁵ Feller id. m. Turoczy L.

²⁶ Chauffepié id. m. Préf.

²⁷ Joly (Phil.—Louis): Remarques critiques sur le Dict. de Bayle, Paris. 1748.

²⁸ Moréri (Louis): Le grand dictionnaire hist. 1759. 10 v. az 1718-i kiad. Préf.

²⁹ Moréri id. m. Etienne I., La science des personnes de la cour... 1722. Hongrie, Chaudon: Nouveau Dict. hist. 1772. 6 v. Chronologie.

³⁰ J. Fr. de la Croix: Dict. portatif des faits... Paris. 1768. 2 v. Stratagèmes; Filassier. (J.—J.): Dict. hist. d'éducation. Paris. 1771. Adresse d'esprit.

³¹ J. Fr. de la Croix: Dict. hist. des sièges... 1771. 4 v. Sigeth:

mas magyar vonatkozású irodalom nyújtja, amelyből a szótárak sokszor állásfoglalás nélkül, a század tudományosságára még jellemző tisztelettel merítenek s tudós önértékük és munkájuk komolysága alátámasztására is buzgón idéznek. A szótárak töredékes, sokszor ellentétet kritika nélkül felölelő magyar nemzetrájában ennek az irodalomnak a tükörképét ismerhetjük föl. Nemzetek hatalmi érdekei, különböző felekezetű táborok felfogásai, az európai humanista tudományosság ismeretanyaga és kérdései, a gazdasági érdeklődés, különböző korok szemlélete szorul meg egy-két adatban. Itt domborodik ki valójában a szótárak munkájának a jelentősége: a *Journal des Savants* s más korabeli folyóirat és a tudományos irodalom olvasójának az ismeretét igyekszik a szótár továbbadni, népszerűsíteni.

A biografikus szótárak tudósainak már a műfaji jelleg miatt sem lehet céljuk az, hogy Magyarország átfogó történeti és földrajzi képét megrajzolják. Tudományos ambíciójuk forráskritikai buzgalmuk arra indítja őket, hogy egy-egy magyar történetszakasszal — Bayle Apafi korával, Nápolyi Johanna és Endre történetével, *Chaufepié* *Aba Péter* trónviszályával, *Hunyadi Jánossal* — behatóan foglalkozzanak, eredeti forrásokat idézzenek, vessenek össze s előszeretettel és megbecsüléssel álljanak gyakran a magyar forrás mellé.³²

Az ilyen szórványos, tudományos próbálkozás azonban nem lehet a szótár célja: általánosabb, összefoglalóbb munkák eredményeinek a tolmácsolásában látják inkább feladatukat. A magyar történelemre és földrajzra vonatkozó források nevezetes gyűjteményeit — a *Zsámboky-féle Bonfinius*-kiadást, *Bongars Jakab* 1600-ban kiadott forrásgyűjteményét és *Schwandtner Scriptorum rerum Hungaricarum*-át — használják közvetlenül vagy a francianyelvű *Histoire-ok*, *Geographiek*, *Estat-k* közvetítésével s idézik *Anonymustól* *Brodaricsig* — legtöbbször kritikai feldolgozás nélkül — a magyar történeti ismeretek forrásanyagát. A magyarság hosszú évszázadokon át általában a „nagy“ *Bonfiniból*,³³ *Zsámboky* és *Istvánfi* történeti munkáiból tanulta ismerni nemzeti múltját s a XVI. század történelmét.³⁴ A majdnem egykorú XVII. század történelme megtalálta minden oldalon és pártban a maga vallási és politikai kötöttségű krónikását. Ezek az említett forrásgyűjtemények: *Bonfini* és a katolikus *Istvánfi* összefoglaló munkái s a XVII. század történetirodalmából a jelen eseményeinek a hatása alatt keletkezett emlékiratok és kortörténeti munkák (*Bethlen János* történeti műve, a felkelések manifesztumai és publikációi, *Rákóczi* önélet-írása), továbbá *Révay Péter* *De Monarchia et Corona*-ja, *Nadányi J.* *Florus*-a, *Otrokócsi* *Foris Origines*-e, s a XVIII. sz.-i magyar történettudo-

³² Bayle id. m. Apafi.

³³ *Lenglet du Fresnoye: Méthode pour étudier l'Histoire*. 1737. Amsterdam. 5 v. Hongrie.

³⁴ *Hóman—Szekfű: Magyar történet* I. k. 5. 1.

mány új szempontjait jelző egy-két munka: az első magyar tudománytörténet, Czvittinger Specimen-je és Horányi Memoriája, Bél nagyjelentőségű Hungariae antiquae et novae prodrumusa — megtalálják az utat a szótárakhoz. A XVIII. sz.-ban — a csaták elültével megcsappant érdeklődés következménye, hogy az egykorú magyar barokk történetírás összefoglaló munkái, amelyek Bonfiniét leírva, új felfogásnak tárnak kaput³⁵ — szinte semmit sem változtathatnak a szótárakban kialakult nemzetképen. Lényeges hatása csupán a Rákóczi politikai irodalom kései termékének³⁶ — a *Histoire des Révolutions de Hongrie*-nak volt, amely a francia köztudatban hosszabb időre megrögzítette erős rendi szellemével és a magyar barokkokat mintegy előre jelző felfogásával Rákóczi felkelésének történelmi igazolását s a magyarság nemzeti öncélúságát.

A magyar történeti összefoglalásoknak és forrásgyűjteményeknek adatai legtöbbször a magyarvonatkozású francia történet- és földrajzi irodalmon keresztül szűrődve kerülnek a szótárakba. A XVII. század második felében olyan eleven francia érdeklődés bőséggel termette a maga politika-történeti kompilációirodalmát. A *Histoire*-ok, *Relation*-ok, *Discours*-ok, (különösen Vanel *Hist. et Descr. de Hongrie*, *Hist. des troubles de Hongrie*, *Hist. de l'état présent du Royaume de la Hongrie* és *Du May Discours*-jai), Thököly- és Rákóczi-életrajzok stb. a szótárakat ellátják a századvég történelmére vonatkozó információkkal s egyike-másika a régebbi magyar *multra* is visszatekint. Ugyanígy használták a XVI. századra s a régebbi időkre is vonatkozó francia összefoglalásokat (Martin Fumée, Bechet munkáit, Boissard krónikáját) s bőven találtak adatokat a szótártudósok az útleírásokban, földrajzi munkákban, (különösen Davity: *Description génér. de l'Europe*-ja), újságokban, folyóiratokban (Mercure François. *Mercure hist. et pol.*), az Európa-történeti összefoglalásokban, vallástörténetekben és a törökkel foglalkozó irodalomban (Chevreau, De Thou, Montigny, De Vigenaire Chalcondylas ford.-a, Ricaut, Mignot történeti munkái, Baillet, Lenfant, Fleury egyháztörténetei) és a XVIII. század regényesen színezett életrajzgyűjteményeiben, mint amilyenek voltak Hilarion de Coste és Brantôme művei.

A XVIII. századi magyarvonatkozásokban jóval szegényebb francianyelvű tudományos irodalom³⁷ épenúgy keveset változtatott a szótárak véleményén, mint az enciklopédikusokhoz már el nem jutott magyar barokk történetírás. Sacy *Histoire gén. de Hongrie*-ja elmosódó nyomait őrzi egy-két szótár, Montesquieu *Considérations*-jának új történeti felfogását tükrözi egy-két Attilára és a hunokra

³⁵ Hóman B.: A forráskutatás és forráskritika története Magyarországon. *Magy. Tört. Tud. közlöny* I. 3/A. 12. l.

³⁶ L. a Rákóczi-kor történeti irod.-ra Molnos—Müller Lipót: Rákóczi a korabeli francia irodalomban. Rákóczi-émlékkönyv II. k. 338—374. Franklin, Budapest, 1935.

³⁷ Kont: *Bibliographie française de la Hongrie*. Paris. 1913. Préf. III.

vonatkozó adatközlés vagy Voltaire-t idézik, aki a XVII. sz. történetirodalmának hagyományára ugyan még emlékszik, de átfogó szempontjait a felvilágosultság fölénye s új „általános érvényű szabályokat felbontó történeti relativizmusa”³⁸ jellemzi.

A magyar és francia tudományos irodalmon kívül a szótárak felhasználják az európai, főleg latinnyelvű történeti, tudománytörténeti és földrajzi irodalom jelentős részét is: kezdve Aeneas Sylviustól, Chalcondylastól és humanista társaitól a XVI. sz. krónikáisaitól: Joviustól, Bizartól Luciusig s a Habsburg-ház történetével foglalkozó munkáig (Gualdo, Rittershusius), idéznek a XVI. század humanista földrajztudósaitól: Orteliustól, Maginitól, Hulsitól, Cru-siustól, a XVII—XVIII. sz. geografusaitól: Sansontól, Cellariustól, Clüviertől, olvassák a német- és latinnyelvű leírásokat, (von Bircken, Zeiler), útirajzokat (Tollius, Brown, Keysler). A tudománytörténeti adatok kedvéért átnézik a humanista irodalomtörténeti és egyház-történeti biografikus munkákat, (Vossius, Victorius, Valerianus, König, Colomès — a francia Goujet, Bullart, Nicéron, — Maimbourg, Anastase, Melchior Adam, Laetus, Ciaconius, Sandius, Alegambe, Bollandus).

Ez a bibliografikus vázlat csupán sejtetni akarta a szótártudósok széleskörű olvasottságát s azt az irodalmat, amely a sokszor szűkszavú adatok háttéréül szolgál, s amelynek részletesebb ismeretése a szótárak magyar vonatkozású anyagának a tárgyalására marad.

Az enciklopédiák magyar történetképe.

Európa számára a XVIII-ik század elején még az aktualitások vonzó jellegével bírnak a közelmúlt vagy jelen magyar eseményei. A nemzeti államokra bomlott Európa érdeklődése a török háborúk kapcsán fordult Magyarország felé s ez a XVII. sz. folyamán folyton erősödő érdeklődés ismertté, érdekessé, fontossá tette a magyar történelmet. A XVII. sz. fordulóján is a magyarországi háborúk foglalkoztatják a francia közvéleményt. A századforduló szótárai a nehéz idő súlyát és a percek jelentőségét érzik. Érthető, hogy a magyar történelemből az a rész kap legbehatóbb tárgyalást, amely a török megjelenésétől a szótárak koráig húzódik.

A török harcok Magyarországra vonatkozó publikációk, összefoglalások, jelentések, hírlapi beszámolók ismeretanyagának, felhasználásának a szótárakba való beszűremlése igen változatossá teszi az enciklopédiák Magyarországról szerzett értesüléseit s így nem egyszer ellentétek halmozódnak ott, ahol az adattömegben tévelygő szótárszerzők nem tudnak tiszta képet alkotni. A magyar történelem XVI—XVII. századi küzdelmes szakaszát áttekintő szótárak mindenekelőtt a magyar tragédiának, a magyar állam hanyatlásá-

³⁸ Hóman—Szekfü: Magyar történet. 6. k. 349. l.

nak az okát keresik. Az első kérdésük: mikor kezdődött a magyar birodalmat részekre szaggató történeti változás és mi volt az előidézője. A forrásoknak a világnézeti vagy politikai felfogásban gyökerező történetmagyarázataiban találunk a szótárak választ a kérdésre. A XVII. sz. második felében publikált *Histoire-ok*³⁹ adatainak sokszor szöveghű tolmácsolója, Corneille az okok keresésében egészen Nagy Lajos uralkodását követő trónviszályokig eljut és a Bajazid szultántól Zsigmond ellen segítséget kérő „István vajda,^{39/a} Kis Károly pártembere“ végzetes lépésében, majd az ezt nem sokkal később követő „kedvezőtlen“ kimenetelű nikápolyi ütközetben látja a bajok és zavarok kezdetét.⁴⁰ A nikápolyi ütközetet kívül — az események mélyebb és bonyolultabb okozati összefüggésének a mellőzésével — kiragadják a magyar-török háborúk történetéből az európai nevezetességű, megdöbbentőbb csatavesztéseket — Várna, Mohács — amiket természetfölötti beavatkozással igyekeznek megmagyarázni a szintén keresztény, supranaturalis történet szemlélet világánál ítélkező olvasó számára. Az esküszegésnek a felsőbb hatalmak részéről való megbüntetése éppúgy beleillett a humanista antik kultúrán nevelkedett történetíró felfogásába,⁴¹ mint ahogy megnyugtatta a történelemben a Providentia munkáját felfedező XVII. századi történetírót, aki a török szultánnal mondat feddő beszédet a hitszegők ellen.⁴² Ugyancsak a humanista történetírás nyomán fordul a szótár ellenszenvvel a pápai legátussal, Juliannal szembe⁴³ s nem kímélik Ulászlót sem, akinek a „vigyázatlansága“⁴⁴ okozta hazája és a bizánci császárság veszét is.⁴⁵

Providentia művét látja Feller is II. Lajos halálában, aki halastavába dobatta a szultán követét⁴⁶ s akit a mohácsi csata előtt előjelek figyelmeztettek a közeli halálra.⁴⁷

Istvánfi⁴⁸ mélyebben járó magyarázatára: a belső megoszlásra,

³⁹ L. Du May: Discours hist. et polit. sur les causes de la guerre de Hongrie... Lyon. 1665. 12 l.; (Vanel): Histoire et Descr... anc. et mod. du Roy, de Hongrie... Paris. 1688. 58 l.

^{39/a} Lackfi István szerepének tisztázását l. Hóman—Szekfü: Magyar történet. III. k. 463—64.

⁴⁰ Th. Corneille id. m. Hongrie, Transsilvanie.

⁴¹ V. ö.: Leunclavius: Historiae Musulmanae Turc... libri XVIII. Francofurti. 1591. 515 l. — Bonfinius: Hung. rerum Decades IV. et dim. Coloniae Agr. 1690. 334. l. — Mich. Ritijs de regibus Ungariae... Zsámboky-féle Bonf. kiadás: Köln. 1690. 328. l.

⁴² (Vanel): Histoire de l'estat présent du Royaume de la Hongrie. Cologne. 1686. 147. l.

⁴³ V. ö. Bonfini id. m. 334 l.; Hist. de l'estat pr. 146 l.; Bayle id. m. Eugène IV.

⁴⁴ Chaupepié id. m. Huniade.

⁴⁵ Costard (Nic.): Dictionnaire universel historique et crit... Paris. 1772. 4 v. Ladislas IV.

⁴⁶ Feller id. m. Louis II.

⁴⁷ Brodarics mohácsi csata leírására utal. V. ö. Zsámboky-féle Bonfini-kiad. Köln. 1690. 558 l.

⁴⁸ Istvánfi N.: Hist. de rebus ung. libr. Köln 1622. 1. l.

pártharcokra emlékeztet Diderot enciklopédiájának a magyar történeti összefoglalása, csakhogy a viszálykodás, a belső nyugtalan-ság kitörését és fokozatos erősödését — a forrásul használt s a Rákóczi-kor rendi szellemét és Habsburg-gyűlöletét kifejező *Histoire des révolutions de Hongrie* gondolatmenetét követve — Albert királyságával, Ulászló és Miksa házassági szerződésével, a privilégiumait védő magyarság öntudatos állásfoglalásával magya-rázza.⁴⁹

A magyar történelem-alakulást a maga módján magyarázó néhány megjegyzésen kívül fel-felbukkan az enciklopédiákban nagy ritkán egy-két utalás az európai keresztény együttérzésre. A XVI. sz.-i francia irodalomban még annyira élő magyar-francia történeti együvértartozás tudata, amelynek tudós elméletek, poli-tikai kapcsolatok és a renaissance-szal kezdődő nemzeti becsvágy voltak a támogatói — a magyarságot Európa védőbástyájává tette s ennek védelmére maga is buzdukt és buzdukt.⁵⁰ Ennek a szolidari-tásnak azonban csak fakuló nyomait őrizték meg a szótárak, ame-lyek mögött már a nemzeti érdekek nagy száza van. A forrásul használt francianyelvű XVI—XVII. sz.-i irodalom még jobban ta-nuskodik az egykori szellemi összetartozás tettekre bátorító erejé-ről. De Thou a „kereszténység határainak a védelméről“ beszél.⁵¹ Aggódás vagy ujjongás tör ki a történetíróból egyszer-egyszer, ami-kor Mohácsról ír „az egész kereszténység szomorúságának és kedv-telenségének a tárgyáról“,⁵² a kereszténységgel együtt siratja „a szerencsétlen magyarokat,⁵³ vagy a felszabadító háborúk győzelme és a „félhold gögös uralmának“ a hanyatlása örvendeztetik meg.⁵⁴

A szótárak szűkszavúbbak. Inkább a humanista történetíró ki-fejezés-módjára (Bonfini, Thuróczyt idézi), mint a keresztény együttérzésre utal Moréri megjegyzése, hogy Ulászló halálát egész Európa megsiratta.⁵⁵ Bruzen de la Martinière azonban már a szét-húzó, viszálykodó keresztényeket vádolja a történetíró meddő keserűségével Magyarországnak, az egykori „szép monarchiának“ a pusztulása miatt.⁵⁶ Corneille is az együttérzés szomorúságával álla-pítja meg, hogy a mecsetekké változtatott templomok meggyalázása a kereszténységre nézve nagyon fájdalmas.⁵⁷ Ezekből az inkább visszaemlékezés szomorúságának hangot adó megjegyzésekből ki-tűnik, hogy a kereszténység védőbástyája ledőlt; így tudja ezt a

⁴⁹ Diderot: *Enc. Ferdinand I. és Hongrie.*

⁵⁰ Györy J.: *A kereszténység védőbástyája.* Minerva XII. 1—5. sz. 69—124. részletes tanulmánya.

⁵¹ De Thou: *Histoire* 3 v. Paris. 1659. 185. l.

⁵² Davity P.: *Description générale de l'Europe...* 3 v. Troyes et Paris. 1660. I. v. 901. l.

⁵³ Du May: *Discours hist. et polit. sur les causes de la guerre de Hongrie.* 184. l.

⁵⁴ *Histoire de l'état pr.* 402 l.

⁵⁵ Moréri id. m. Ladislav IV.

⁵⁶ Bruzen de la Martinière id. m. Hongrie.

⁵⁷ Corneille id. m. Hongrie.

realitásokhoz igazodó XVIII. sz.-i ember, akinek több százados távlata van, keményen ragaszkodik a saját érdekéhez s legfeljebb európai történeti műveltségében gyökerező és lelkiismerete mélyén alvó kérdések és együttérzés halk szava tör néha fel. S mindezen túl azok a megjegyzések, amelyek a tartományaitól megfosztott, „egykor hatalmas és nagykiterjedésű”⁵⁸ Magyarországra vonatkoznak — a pusztulás képét rögzítik meg. S az erejét vesztett országból Szolimán „emel magának a többi nyugati kereszténnyel szemben — védőbástyát”.⁵⁹

A szótárak rezignált ténymegállapításai önkéntelenül is eszébe juttatták azt a nagy ellentétet, ami a fényes múlt és az idegen lábak elé hullt ország szomorú jelene között volt. Hiszen az a felfogás, amely Magyarországot a török ellen védőbástyául állította, vele mint önálló hatalommal számolt, visszaemlékezve a középkori és a renaissance-kori ország európai tekintélyére.

A humanista történetírás — elsősorban Bonfini — s a nagykeletű történeti összefoglalások nem hagyták teljesen homályba veszni a Hunyadiak korát. Különben a törökkel való hadikapcsolatok kutatása akaratlanul is a magyar történelem nagy renaissance-századának a megismerését hozta magával s az európai hagyomány történeti alakjaivá váltak Hunyadi János és Corvin Mátyás.

A török háborúk korszaka Zsigmonddal kezdődik, akinek az életéről, királlyáválasztásáról,⁶⁰ szerencsétlen harcairól,⁶¹ fogságáról, „Znoim”-ban⁶² bekövetkezett haláláról Bonfini előadás-menetéhez és adataihoz igazodva adnak a szótárak vázlatos képet. A francia források alapján ismeretes nikápolyi csatának, a francia történelem szomorú haditényének az elbeszélésében a nemzeti heroizmust szolgáló szótár a keresztények és a „szabadítóként”⁶³ várt franciák nagy számát és jelentőségét emeli ki.

Részletesebb tárgyalás alá veszik Hunyadi János korát. Hunyadi — akinek francia irodalmi hagyománya van s ez a hagyomány a XVIII. századi francia iskoladramáirónak is témául szolgál,⁶⁴ — a kereszténység nagy küzdelmében annak hőseként tűnődöklük. Chauffepié a XVIII. század közepe táján gondos forrástanulmányt szentel neki, hogy a kor történeti forrásainak: elsősorban Chalcondylas-nak, Bonfininek, Aeneas Sylviusnak, Leunclaviusnak egybevetése alapján és a francia történeti munkák — Vertot, Fleury,

⁵⁸ Baudrand id. m. Hongrie.

⁵⁹ Diderot id. m. Ferdinand I.

⁶⁰ Chaudon: Nouveau dict. hist. de tous les hommes.... 1772. 6 v. Sigismond. V. ö. Bonfini 267. l.

⁶¹ Moréri id. m. Sigismond (V. ö.: Bonf. 281. l.) Feller, Costard id. m. Sigismond.

⁶² Diderot id. m. Sigismond. (V. ö. Bonfini 292. l.)

⁶³ Fr. de la Croix: Dict. hist. des sièges. Nicopolis.

⁶⁴ Rónai Pál: Une pièce française sur Jean de Hunyad. Revue des Etudes Hongroises. 1929. 240 l.

Lenfant,⁶⁵ felhasználásával minden hősiességének és személye történeti szépségének ártalmas szeplőt letakarítson róla.⁶⁶ Tartózkodóbb természetesen a jelzők alkalmazásában az udvari történetírónál, Bonfininél; forráskritikával igyekszik Hunyadi származásának a homályát eloszlatni,⁶⁷ a szomorúvégű várnai csata leírásában hadvezéri tudását és vitézségét ért támadásokat⁶⁸ visszautasítani és történetkritikailag is igazolni a vereség okát a békeszegő Juliánban, a király meggondolatlanságában és a főpapoknak Hunyadi iránt érzett irigységében keresve. (Érveket az idézett források bőven szolgáltatnak.) Így megy végig — előszeretettel felhasználva Chalcondylast és Bonfini — Hunyadi eseményekben nem szegényes életén a nádorfehérvári diadalig, aminek a méltatásába belecsöppen a szótárak egyike-másika részéről egy kevés a világnézeti polémiák harci hevéből. A szótárszerzők a Hunyadi-kor forrásanyagában találták azt az adatot, hogy Nádorfehérvár két hőse a győzelemről hírtadó leveleikben kölcsönösen elfelejtkeznek egymásról megemlékezni. Ennek az epizódnak ad jelentőséget Bonfini⁶⁹ s főleg Aeneas Sylvius részletes kommentálása, amelynek hangulata — bár tartózkodóan — a dicsőségtől nem idegenkedő⁷⁰ Kapisztrán ellen fordul. Ezeknek a fejtegetéseknek a hatását mutatja Costard, aki nem tagadja meg elismerését Kapisztrántól, de „kis hiúságának”⁷¹ megemlézése mellett a győzelem nagyobb érdemét Hunyadi vitézségének és hadvezéri bölcsességének ítéli. Chauffepié már a XVIII. sz.-i ember józanságával állapítja meg, hogy Hunyadi vitézsége nélkül a „barát” imái nem sokat használtak volna. Chauffepié áttekintve a hős halála után közvetlenül bekövetkező eseményeket is, Cillei rosszakarátát s Hunyadi László ártatlanságát forrásidézetekkel is bizonyította.⁷²

A protestáns szerző nem említi Hunyadi jellemrajzában a hős vallásosságát s ezt a hiányt pótolják a katolikus szótárak: Moréri,⁷³ aki Bonfiniből merítve Hunyadinak az oltáriszentség iránt mutatott példaadó tiszteletét emeli ki — s a vitézségével egyértékű vallásos buzgóságát említő Corneille.⁷⁴ Egyébként a renaissance történetírás — elsősorban Bonfini — magasztalásainak

⁶⁵ Felury (Cl.) *Histoire ecclés.* Paris, 1691. 36 v. (Chauffepié idézi a XII. k. 528 l.) Lenfant: *Histoire de la guerre des Hussites...* Amsterdam, 1731. II. k. 166—169. l.

⁶⁶ Chauffepié id. m. Huniade.

⁶⁷ V. ö. Bonfini id. m. 304. l., Petavius (Aur.) *Rationarium temporum...* Lugdini 1710. Part. I. Lib. IX. lap. IX. 393. l.

⁶⁸ V. ö. Aeneas Sylvius: *Opera geog. et hist.* Helmstadii. 1699. 239 l. Bonfini id. m. 334 l. Chalcondylas: *De origine et rebus gestis Turcorum libri X.* Basileae 1556. lib. VI., VII. (VI. 96 l. VII. 107—109. l.) Leunclavius *Historiae musulmanae Turcorum...* libri... Francofurti. 1591. 509—525. l.

⁶⁹ Bonfini id. m. 354 l.

⁷⁰ Aeneas Sylvius id. m. 248 l.

⁷¹ Costard id. m. Capistran.

⁷² Chalcondylas id. m. VII. 134 l.; Aeneas Sylvius id. m. 224 l.

⁷³ Moréri id. m. Huniade. (V. ö.: Bonfini id. m. 355. l.)

⁷⁴ Corneille id. m. Huniades, Transsylvanie.

visszhangtöredékeire majd mindegyik szótárban rátalálunk. A humanista történetíró felfogására utal az az adat, hogy az egész világ — barát és a hőst megbecsülő ellenség: II. Mahomet — könnyeket hullatott a hőséért,⁷⁵ akinek a nevével síró gyermekeit félemlítette a török anya.⁷⁶ A renaissance nagyságkultusz kifejezésformája így őrződött meg adatsökevényekben a XVIII. sz. végéig.⁷⁷

A nándorfehérvári „híres napnak”⁷⁸ a másik hőse, a keresztes-hadjárat „fanatikus”,⁷⁹ bátor⁸⁰ prédikátora, Kapisztrán János nem kap ugyanolyan egyöntetű magasztalást, mint a nagy Hunyadi, aminek az okát a történeti források adatközléseiben és kommentálásában kell látnunk. A nagyjelentőségű győzelemben a történetírók supranaturális felfogása természetesen csodás beavatkozást keresett⁸¹ s a XVIII. sz.-i szótárszerző is gondolkodóba esik, vajjon „a hős vitézségének” vagy Kapisztrán „imáinak köszönhetjük-e inkább a sikert”.⁸² A fogas kérdésre a feleletet már Bonfini megadta, aki éppúgy, mint a XVIII. sz.-i szótárak többsége egyformán megérdemelt földi és túlvilági dicsőséget ítél az együtt harcolt két hősnek.⁸³

Mátyás király nagyságának és renaissance udvarának az emléket a több századra teljes érvényű Zsámboky-féle Bonfini-kiadás biztosította. Egymást szószerint idézve, állapítják meg a szótárak, hogy „Corvin Mátyás vitézsége és tettei révén szerezte meg a hozzá méltó nagy nevet”⁸⁴ s százada egyik legnagyobb fejedelme volt.⁸⁵ A Bonfini megrajzolta kedélyes tudós király és országát szerzett területekkel nagyobbító uralkodó képe a szótár vázlatos előadásában ugyan, de hiánytalanul megmaradt. A renaissance udvari író hódolata és jellemzésmodja fejeződik ki a szótáraknak legtöbbször szolgálai hűségű tolmácsolásában. Így emlékeznek meg nyelvtudásáról (a görög és török kivételével minden európai nyelvet beszélt),⁸⁶ tréfakedvéről, aminek különben Galeotti állított a szótárak előtt is ismeretes irodalmi emléket,⁸⁷ szerelmi kalandjairól, amikkel azonban sohasem dúlta fel más család belső békéjét, mulatozásairól,

⁷⁵ Chaudon id. m. Huniade., Chauffepié, Ladvocat id. m. Huniade, (V. ö: Bonfini id. m. 355 l.)

⁷⁶ Corneille id. m. Transsylvanie, Chaudon id. m. Huniade. (V. ö. Hist. et descr. de H. is, Aeneas Sylvius id. m. 236. l.)

⁷⁷ Nouveau Dictionnaire hist... Caen 1786. 4 v., Ladvocat id. m., Enc. méth. id. m. (Histoire), Chaudon: Huniade.

⁷⁸ Costard id. m. Capistran.

⁷⁹ Felice id. m. Capistran.

⁸⁰ Moréri id. m. Huniade. Fr. de la Croix: Dict. hist. sièges Belegarde

⁸¹ V. ö. Bonfini id. m. 354 l.

⁸² Chaudon id. m. Capistran.

⁸³ Felice id. m. Costard, Ladvocat, Moréri, id. m. Capistran. V. ö. Bonfini id. m. 354 l.

⁸⁴ Moréri id. m. Matthias Corvin és Hongrie, Feller, Costard, id. m. Mathias Corvin.

⁸⁵ Ladvocat id. m. Mathias Corvin.

⁸⁶ Moréri id. m. Matthias Corvin. (V. ö. erre és az alábbiakra Bonfini id. m. 475 l.)

⁸⁷ Feller id. m. Mathias Corvin.

kártyázásáról, hadviselése anekdotikus epizódjairól: a csehországi hadjárat alkalmával az udvari bolondok birkózása,⁸⁸ Sabác megvétele,⁸⁹ az ellenséges török tábor kikémlése,⁹⁰ fáradhatatlanságáról, munkabírásáról,⁹¹ fortélyos eszéről, igazságosságáról, amely még akkor sem torpant meg, amikor kedvelt borbélyának az arragóniai kardinális szolgáin elkövetett csinyjét kellett keményen megbüntetnie.⁹² Fényes udvaráról, bölcs törvényeiről, tudós köréről, ahova külföldi írókat, tudósokat, olasz festőket hívott és „igen szép“ budai könyvtáráról ugyancsak elsősorban Bonfiniól értesülnek.⁹³ A renaissance fejedelemnek ezt az eszményített alakját idézte a *Histoire et Description de Hongrie* és az azt másoló Moréri az olvasó elé: *il n'ignoroit rien de ce qu' un grand prince doit savoir*. Így maradt meg a szótárak francia olvasója számára is Mátyás emlékképe olyannak, amilyennek tudta, ismerte Bonfini alapján a magyarság s amely kép azután — mint minden szublimált történeti személy emléke — századok hite és szemlélete szerint színeződött.⁹⁴

(Folytatjuk.)

Bárdos József

⁸⁸-tól ⁹⁰-ig v. ö. Bonfini id. m. 399, 420, 476. l.

⁹¹ *Anecdotes des Républiques...* Paris. 1771. v. 117—154. l.

⁹² Fr. de la Croix: *Dictionnaire portatif des faits et dits mémorables*. Paris 1768. 2 v. Ruses.

⁹³ Feller id. m. Moréri id. m. Mathias Corvin. (V. ö. Bonfini id. m: 459 l.)

⁹⁴ Mátyás alakjának irodalmi hagyományára l. Zolnai Béla: *Mátyás-mon-dáink eredete és fejlődése. Irodalomtörténet. X. évf. 1921. 126—137. l.*